

Drago Đurić

ARISTOTEL: NUŽNOST, KONTINGENTNOST, SLOBODA

APSTRAKT: Autor u tekstu nastoji da prikaže Aristotelovu argumentaciju protiv univerzalnog fatalizma, koji je, sa stanovišta fatalista, nužna konsekvenca univerzalne primene principa bivalencije na kontradiktorne iskaze o budućem stanju stvari. Taj problem Aristotel ispituje u svom tekstu O tumačenju pogl. 9, koji je ovde glavni predmet razmatranja. Izlaganje u ovom tekstu teče u tri koraka: 1. Aristotelovo postavljanje problema, 2. Aristotelovo izlaganje i kritiku logičkog determinizma, i, na kraju, 3. Aristotelovo libertarijansko rešenje problema. Autor smatra da kroz istoriju interpretacije problema postoje različita gledišta, i da se ona ne razlikuju kada je reč o intenciji Aristotelovog teksta i njegovom konačnom rešenju. One se razlikuju po tumačenju načina na koji on odbacuje univerzalno važenje logičkog determinizma i fatalizma.

KLJUČNE REČI: logički determinizam, princip bivalencije, nužnost, kontingencija, mogućnost, istinitost, sloboda, budućnost.

U svom izlaganju grčke misli Hegel možda i nije toliko preterao kad piše da su oni „obraćali pažnju na čistu reč i čistu obradu nekog stava isto tako kao i na stvar. A ako su reč i stvar jedna drugoj suprotstavljene, reč je ono više; jer neiskazana stvar je nešto neumno. Ono umno egzistira samo kao govor“.¹ Verovatno je ovo njihovo bavljenje govorom i dovelo – kod Aristotela, Megarana i helenističkih filozofa uopšte – do značajnog uticaja na razvoj logike. Odbrana od retoričkog nadgornjavanja i sofističkih zavodjenja dobila je kao svoje prirodno ishodište razvoj strožije argumentacije.

Razvoj logike imao je i neposredne posledice na rasprave o ljudskoj delatnosti, slobodi, odgovornosti i srodnim pitanjima praktične filozofije. Nije zgoreg podsetiti da se upravo u raspravama koje su vezane za navedeno problemsko polje često vidi začetak iskazne, modalne, pa i polivalentne logike. U ovo doba su nastali i posebno razmatrani neki logički zakoni i principi kao što su princip neprotivrečnosti, princip isključenja trećeg, princip bivalencije, zatim kondicionalna iskazna forma i sl. Svi oni su, ne samo primenjivani, nego i neposredno razrađivani u raspravama iz praktične filozofije.

U to vreme je, prema svedočenjima (sem Aristotelovih malo je od drugih autora sačuvanih izvornih tekstova), razvijeno i nekoliko vrlo značajnih argumenata i principa o problemu slobode ljudskog delovanja. Pomenimo samo princip

1 Hegel, G. W. F., *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie I*, Werke in zwanzig Bänden, Suhrkamp, Frankfurt am Main, Bd. 18, S. 527.

kauzaliteta i determinizma, odnosno, sudbine, providenja, gde je od posebnog značaja Diodorov tzv. vladajući argument, zatim, argument lenjivac i drugi. Prvo tekstualno svedočanstvo i značajnu razradu većine ovih principa i argumenata istoričari filozofije i logike vide u Aristotelovoj filozofiji. Ovde će pre svega biti reči o jednom sasvim kratkom ali vrlo važnom tekstu – 9. poglavlju njegove knjige *O tumačenju (De inter.)*. Izlaganje će se odvijati u tri koraka: 1. Aristotelovo postavljanje problema, 2. izlaganje i kritiku logičkog determinizma i, na kraju, 3. prikaz njegovog, po našem sudu, libertarijanskog rešenja.

1. Postavljanje problema

Šta je osnovna tema tog teksta, te je on izazvao toliko veliku pažnju, ne samo Aristotelovih savremenika, antičkih i helenističkih komentatora, srednjovekovnih i novovekovnih mislilaca, nego i današnjih filozofa? Najkraće rečeno, poglavlje se bavi disjunktivnim kontradiktornim iskazima o događajima u budućnosti, bliže o modalnostima odnosa ovih iskaza i tih događaja, istinosnom vrednošću tih iskaza, kao i odnosom celog tog kompleksa logičkih pitanja prema ljudskoj delatnosti i slobodi.

Izlaganje počinje navođenjem skupa teorema o polju važenja, odnosno, granicama važenja onoga što će kasnije biti nazvano *principom (istinosne) bivalencije* i/ili principom isključenja trećeg. Te teoreme se ovde, u sklopu samog izlaganja, navode u formi hipoteza koje bi dalja rasprava u *De inter. 9* trebalo da dokaže. One glase (18a 28-34):

1. Afirmacija ili negacija koja se odnosi na sadašnje ili prošle stvari jeste, dakle, nužnim načinom, istinita ili lažna,
2. i u slučaju opšteg uzetoga na opšti način uvek je slučaj da je jedna istinita a druga lažna,
3. i tako je i u slučaju pojedinačnih, kao što je rečeno,
4. a u slučaju opšteg koje nije uzeto kao opšte to nije nužno, i o tome je bilo reči.
5. Ali u slučaju pojedinačnog i budućeg (*mellonton*), nije isto.

Prve tri tvrdnje izražavaju prostor u kojem važi princip bivalencije, dok poslednje dve uvode dva ograničenja u njegovo važenje. Ono je, dakle, ograničeno, u pogledu opštosti koja nije uzeta na opšti način i u pogledu budućnosti koja se odnosi na pojedinačno. Mesto na koje Aristotel upućuje u gornjim tvrdnjama („kao što je rečeno“, „i o tome je bilo reči“) jeste poglavlje 7 istog teksta, koje se bavi odnosom opšteg i pojedinačnog i istinosnom vrednošću kontrarnosti i kontradiktornosti.

Primer za prvo ograničenje (4) jesu iskazi „čovjek je beo“ i „čovjek nije beo“, pošto oba iskaza, njihova konjunkcija, mogu biti istinita.² U tom slučaju, zaključuje

2 U vezi sa ovim pitanjem često je upotrebljavan primer Etiopljanina koji nije beo ili ne beo, nego i jedno i drugo, naime, iako je skoro potpuno crn, ima bele zube.

Aristotel, očigledno ne važi princip bivalencije pošto opšte nije razmotreno na opšti način. Ovde ćemo tu raspravu ostaviti po strani, a bavićemo se poglavljem 9, koje ima za temu kontradiktorne iskaze o budućim događajima ili stanjima stvari, pošto se ono bavi našim osnovnim problemom – problemom slobode volje. Njegova osnovna teza, izložena u gornjim tvrdnjama, jeste da princip bivalencije važi za iskaze o prošlosti i sadašnjosti dok njegova primena na iskaze o budućnosti vodi do neprihvatljivih posledica.

2. Izlaganje i kritika logičkog determinizma

Sledeći svoju ustaljenu metodologiju, Aristotel najpre izlaže posledice neograničenog važenja principa bivalencije. Opšte važenje tog principa implicira *radikalni determinizam* ili fatalizam. „Jer, ako je svaka afirmacija ili negacija“, piše Aristotel, „istinita ili lažna, onda će i sve nužno biti ili neće biti.“ (18a 34-35) Predstavimo to na sledeći način:

$$I. \{[\forall p (\top \vee \perp)] \wedge [\forall \neg p (\top \vee \perp)]\} \rightarrow \forall p [\Box p \vee \Box \neg p]$$

Tako bi se, po svemu sudeći, zastupalo ono što će Šlik (M. Schlick) kasnije nazivati logičkim determinizmom.³ Logički determinizam je gledište prema kojem neka logička teorema ili princip povlači ontološki determinizam, odnosno, gledište o, u tom pogledu, strogo određenoj budućnosti. Tako se smatra da princip bivalencije predstavlja osnovu za logički determinizam. Njime se tvrdi da ono što logički nije moguće i stvarno-ontološki nije moguće, dok je ono što je logički nužno i stvarno-ontološki nužno; ili, kako se to ponekad kaže, tu se zaključuju sa (logičke) *istine* na (ontološku) *nužnost*, odnosno da su u ovom kontekstu zakoni logike dovoljni da dokažu da su svi događaji ili stanja stvari determinisani. Zapišimo tu kraću formu logičkog determinizma ovako:

$$II. \top p \rightarrow \Box p; \top \neg p \rightarrow \Box \neg p; \text{ etc.}$$

Ako se ovi kondicionali primene na budućnost onda bi shodno neograničenom važenju *principa bivalencije*, prema Aristotelu, stvar stajala ovako: „Dakle, ako neko tvrdi za nešto da će biti (*esesthai*), a drugi tvrdi da to isto neće biti, onda očigledno jedan od njih nužno govori istinu, ako je svaka afirmacija i svaka negacija nužno istinita ili lažna“. (18a 35-38), jer, zaključuje on dalje, oslanjajući se na *princip neprotivrečnosti*, „afirmacija i negacija ne mogu istovremeno u pogledu toga istoga (*ama epi tois tououtois*) biti istinite“. (18a 38-39) Primitimo da se ovde princip bivalencije oslanja na princip neprotivrečnosti.

Prema tezi radikalnog determinizma, princip da je afirmacija i negacija nužno istinita ili lažna važi, recimo tako, u oba pravca – od iskaza prema stvarnosti i od stvarnosti prema iskazu. Aristotel to izlaže na sledeći način: „Jer, ako je istinito (reći) da je nešto belo ili nije belo, onda je nužno da to bude belo ili ne bude belo. A ako je nešto belo ili nije belo, istinito je to tvrditi ili negirati“. (18a 38 – b2) Aristo-

3 Schlick, M., Das Kausalität in den gegenwärtigen Physik, *Naturwissenschaften* 19, 1931, S. 202.

tel to dalje izlaže i u sledećoj formi: „Ali ako belo ne postoji, onda se kaže neistina, a ako se kaže neistina, belo ne postoji“. (18b 3)

Iz svega toga fatalista, prema Aristotelu, zaključuje da „ništa ne postoji i ne nastaje prema kontingenciji (*apo tuhes*) ili kontingentno jedno od dvojega (*hopoter etuhe*) i ništa prema kontingenciji ili kontingentno jedno od dvojega neće postojati ili ne postojati, nego je sve po nužnosti, a ne kontingentno jedno od dvojega“. (18b 5-7) Prema tome, princip istinosne bivalencija važi i za prošlost i za sadašnjost i za budućnost. U svim ovim vremenskim dimenzijama je afirmacija ili negacija *nužno* istinita ili lažna. Dakle, istinu govori, nastavlja on ovde, ili onaj ko nešto tvrdi ili onaj ko to isto poriče.

III. $Tp \vee T\neg p; \neg\perp p \vee \neg\perp\neg p$.

U suprotnom bi se, nastavlja ovde Aristotel, jedno te isto i događalo i ne događalo, što je, razume se, protivrečno.

IV. $p \wedge \neg p$.

Međutim, ako se posmatra sa stanovišta „kontingentno jedno od dvojega (*hopoter etuhen*), ništa nije više (*ouden mallon*), nego kako bude“, (18b 8-9) ili, ako to komotnije prevedemo, „kako ispadne“, odnosno, „na šta izađe“ (*exei*), što sve skupa upućuje na kontingentnost.⁴

Potom se Aristotel ponovo vraća logičkom determinizmu, ali sada sa više nijansi u pogledu vremenskih dimenzija – prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Svoju rekonstrukciju argumentacije fatalizma počinje od jedne činjenice sadašnjosti i istinosne vrednosti iskaza o njoj u prošlosti. Argumentacija teče sledećim redom:

1. Ako je nešto sada belo, bilo je istina ranije reći da će biti belo.
2. Zato je uvek bilo istina reći za nešto što je nastalo da će biti.
3. Ako je za nešto uvek bilo istina reći da jeste ili da će biti, onda ne može biti da ono nije ili da neće biti.
4. Ono što ne može da se ne dogodi, nemoguće je da se ne dogodi.
5. Ono za šta je nemoguće da se ne dogodi, nužno će se dogoditi.
6. Prema tome, sve buduće se nužno događa.
7. Dakle, ništa se neće događati prema kontingenciji i kontingentno jedno od dvojega, jer ono što je kontingentno, nije iz nužnosti (*ouk ex anagkes*). (18b 9-16)

Argumentacija kreće od *pojedinačne* činjenice sadašnjosti, pa bi trebalo da nas dovede do nužnosti *svih* činjenica o događajima u budućnosti – do njihove potpune determinisanosti. Iz ukupnog konteksta poglavlja jasno je da Aristotel misli da je ovo argumentisanje pogrešno, mada on to ovde posebno ne naglašava.

Aristotel dalje tvrdi da pored toga što oba kontradiktorna iskaza ne mogu biti istinita, oba ne mogu biti ni neistinita; na primer, da nešto niti će biti niti neće biti.

4 Nadalje ćemo ostaviti po strani razliku između *apo tuhes* (prema kontingenciji) i *hopoter etuhen* (kontingentno jedno od dvoje) i, pošto ova razlika u raspravi ne igra nikakvu ulogu, oboje prevoditi sa kontingentno, sem u slučajevima neposrednog pozivanja na Aristotelov tekst.

Naime, iz toga bi sledilo, misli on, da ako je afirmacija lažna, negacija nije istinita; i ako je negacija lažna, afirmacija bi mogla da ne bude istinita. To bi takođe ukinulo kontingentnost događaja o kojima govore kontradiktorni iskazi o budućnosti, a do nje je Aristotelu posebno stalo. Naime, on piše: „Ali, ako se pretpostavi da se o jednom događaju ne može reći ni da će se on desiti, ni da se neće desiti sutra, onda ne bi bilo ničeg kontingentnog (*hopoter etuhen*), recimo pomorska bitka. Jer očigledno bi pomorska bitka trebalo (sutra) i da se dogodi i da se ne dogodi“ (18b 23-25).⁵ To bi, razume se, vodilo u protivrečnost. Međutim, Aristotel jasno nagoveštava da mu je cilj da sačuva kontingentno obeležje disjunktivno kontradiktornih iskaza o događajima u budućnosti.

Prema njemu, takve i slične besmislene tvrdnje o događajima u budućnosti nastaju zato što se neograničeno primenjuje princip bivalancije; to jest, ako je za svaku kontradiktornu afirmaciju ili negaciju *nužno* da je jedna istinita a druga lažna. U tom slučaju, ništa ne bi bilo kontingentno, već bi sve bilo i događalo se po *nužnosti*. Kako bi to osporio on na ovom mestu navodi argument čija formulacija predstavlja nagoveštaj kasnijeg stoičkog argumenta zvanog *lenjivac*. U vezi sa tim, argumentujući dalju posledicu logičkog determinizma koji vodi u fatalizam, piše: „Tada ne bi trebalo ni premišljati/odvagivati (*bouleuestai*) niti raditi/truditi se (*pragmateuestai*), (verujući) da ako neko delo budemo radili da će se ono dogoditi, a ako ne, da se neće dogoditi“. (18b 31-33) Stroga određenost budućih događaja ili stanja stvari čini naš trud uzaludnim i suvišnim.

U takvom strogom determinizmu vremenska udaljenost između iskaza o događaju i samog događaja ne igra nikakvu ulogu. Fatalizam, kao posledica logičkog determinizma, isključuje značaj međuvremena upravo zato što isključuje značaj svakog truda i rada koji bi se u tom međuvremenu poduzeo. Aristotel ovaj fatalistički argument iznosi na sledeći način: „Jer, ništa ne smeta (činjenica) što hiljade godina unapred neko tvrdi da će se jedan događaj zbiti, a drugi tvrdi da se neće zbiti, pošto će se nužno dogoditi jedno od ovo dvoje, ono za koje je tada bilo istinito da će se zbiti“. (18b 33-36)

Aristotel ovde kritikuje stanovište prema kome bi *samo izricanje* tvrdnji o budućnosti imalo uticaja na *istinitost* tog tvrđenja i *nužnost* događaja koji se izricanjem predviđa, pišući: „Ali ne bi činilo razliku ni to ako bi neki tvrdili kontradikciju ili je ne bi tvrdili. Jer, jasno je da se tako odnose stvari, i ako neko nešto nije tvrdio a drugi nije negirao. Jer, događaji će se ostvariti ili se neće ostvariti, ali ne zato što su bili tvrdeni ili negirani, ma bili objavljeni hiljade godina unapred ili u bilo kom drugom vremenu. Ako je u bilo koje vreme bilo tako da je jedna od kontradiktornih rečenica bila istinita, bilo je nužno da se ona ostvari, i sa svim događajima dešavalo se uvek tako da su se oni nužno događali.“ (18b 36 – 19a 3) Dakle, događaji se odvijaju onako kako se odvijaju, bez obzira na to šta mi o njima tvrdili. Same tvrdnje o događajima, pa makar se pridržavali i principa

5 Svedeno Aristotelovo izlaganje fatalističkog argumenta daje Berčić (vidi u: Berčić, B. Fatalizam, *Theoria* 3-4/2000, str. 40), na primeru pomorske bitke u Kvarnerskom zalivu, dok neki misle da je Stagiranin imao u vidu bitku kod Salamine. Aristotel svoju pomorsku bitku ne locira ni prostorno ni vremenski, što stvara određene probleme koji za našu raspravu nisu od značaja.

bivalencije, čak i tamo gde on i za Aristotela važi (za događaje u prošlosti i sadašnjosti), nemaju nikakvog uticaja na same događaje.

Izgleda kao da Aristotel ovde odbacuje apriornost važenja principa po kojem je uvek jedna od tvrdnji u svakom kontradiktornom iskazu nužno istinita, i kao da je ovaj princip po njemu nastao na osnovu iskustva o događajima u prošlosti („sa svim događajima dešavalo se uvek tako da su se oni nužno događali“), mada to čini u kondicionalnoj formi („Ako je u bilo koje vreme ...“). Princip da je jedna od tvrdnji u kontradiktornom iskazu nužno istinita važi zato što se uvek (na osnovu iskustva) događalo tako da je jedna od njih bila istinita, a druga lažna. Samo zato ovaj princip ima vrednost principa i može se onda i *a priori* primenjivati. Zato Aristotel potom može tvrditi: „Jer, s jedne strane, ono o čemu se istinito kaže da će se dogoditi, ne može da se ne dogodi; i, s druge strane, za ono što se dogodilo bilo je uvek istinito tvrditi da će se dogoditi“ (19a 4-6). Ali, podsetimo, ono što se dogodilo nije se *nužno* dogodilo zato što se nešto kazalo, nego je ono kazano *istinito* zato što se dogodilo.

3. Libertarijansko rešenje

Međutim, ovde prema Aristotelu nešto nedostaje. On više puta, na raznim mestima u svom opusu, ponavlja da ne možemo *učiniti* ništa sa događajima iz prošlosti. Ne možemo učiniti da su oni bili ili da nisu bili – to ne mogu čak ni bogovi. S druge strane, ne možemo isključiti našu moć uticaja na događaje koji se još nisu dogodili, na događaje u budućnosti. Budućnost tako ostaje jedini stvarni obzor ljudskog delovanja i promišljanja, a to je ono do čega se u fatalističkom ishodu analize koja počiva na logičkom determinizmu ne može nikako doći. I taj, recimo tako, treći faktor on uvodi na osnovu, kako izgleda misli, nespornog iskustva. „Jer, mi vidimo“, kaže on ovde „da je princip (začetak, *arhe*) budućnosti i u tome što neko nešto promišlja i čini (*kai apo tou bouleuestai kai apo tou praxai*) i što je uopšte u onome što nije uvek stvarno (*energousi*), sadržano moguće (*dunaton*) postojanje ili nepostojanje; to može i biti i ne biti, i dogoditi se i ne dogoditi se.“ (19a 6-11) Naime, fatalistički ishod analize ovako zasnovane na logičkom determinizmu ne slaže se sa običnom svešću i njenim iskustvom. Ovde nas ne zanima to da li je ta svest možda samo iluzija. Za Aristotela ona to očigledno nije, i za njega se to pitanje uopšte i ne postavlja.

Potvrda Aristotelove uverenosti da se prisustvo čoveka kao agensa delovanja može potkrepiti iskustvom, jeste i njegova rasprava o rasečenoj ili pohabanoj odeći. On je započinje samouverenom tvrdnjom da se kod mnogih stvari „jasno vidi“ da se čovek pojavljuje kao izvorni agens promišljanja i delovanja. „Na primer“, piše Aristotel, „ovo određeno odelo može biti rasečeno, i ne biti rasečeno, već pre toga pohabano. Isto je tako moguće (*dunaton*) da ne bude (rasečeno). Jer ne bi bilo moguće da pre toga bude pohabano da nije bilo moguće da ne bude rasečeno. Tako je i sa svim drugim što se tako naziva prema mogućnosti.“ (19a 12-18) I prema prethodnom i prema poslednjem navodu, kada je reč o kontradiktornim iskazima o budućim događajima ili stanjima stvari, oba ishoda izložena u tim iskazima su u

igri; jedan drugog ne isključuju. Upravo to ostavlja budućnost otvorenom. To nije „prostor“ koji logika ostavlja za ljudsko delovanje, nego je moguće ljudsko delovanje ono što derogira nužnost sa nekih događaja ili stanja stvari u budućnosti. Ako sa „ p “ označimo iskaz „odelo će se pohabati“, sa „ q “, „odelo će biti rasečeno“, mogućnost sa „ $\diamond$ “, a sa „ $\blacklozen$ “ kontingenciju, onda bismo gornji odnos mogli prikazati ovako:

$$V. \blacklozen(p \vee q) \equiv \diamond p \wedge \diamond q$$

Aristotel taj problemski sklop dalje razvija na sledeći način. Najpre ponavlja da prethodno razmatranje jasno nagoveštava činjenicu da princip bivalencije nema opšte važenje, te da je, na osnovu toga razmatranja jasno da sve stvari ne nastaju i ne postoje iz nužnosti, pošto neke nastaju i kontingentno, „i to jednom tako da afirmacija ili negacija nisu istinitije niti lažnije jedna od druge, a drugi put tako da je jedna istinitija i većinom se dešava, ali da ipak postoji mogućnost da se i druga dešava, a prva ne.“ (19a 19-23) Neki interpretatori u prvoj formulaciji kontingentnosti vide opis ljudskog delovanja, dok u drugoj vide kontradiktorne disjunktive iskaze o budućim događajima u prirodi, koji i u prirodi očuvavaju kontingentnost. Na osnovu ovog Aristotelovog teksta, kao i celokupnog opusa, teško je opravdati takvo tumačenje navedene razlike.

Vratimo se Aristotelovom tekstu. On dalju raspravu o ovom problemskom sklopu nastavlja tako što se ponovo vraća na pitanje nužnosti, i to najpre takvom formulacijom koja sugerišu njegovo shvatanje istinitosti, mada se istinitost neposredno ne pominje. Tu on kaže: „Da ono što postoji jeste, kad (ako; *hotan*) jeste, i da ono što ne postoji nije, kad nije, to je nužno. Ali ipak nije nužno ni da postoji sve ono što jeste, ni da ne postoji sve ono što nije. Jer, nije isto reći da svako biće iz nužnosti postoji, kad postoji, i reći da je ono apsolutno/bezuslovno/naprosto (*haplos*) nužno. A isto važi i za sve što ne postoji.“ (19a 23-27)

Čini se da Aristotel razmišlja na sledeći način. Kad nešto postoji, onda ono nužno postoji, a isto je i kad ne postoji. Ako ono postoji, onda *već* postoji, i tu se ništa ne može učiniti. Ne možemo učiniti da nije ono što *već* jeste i u tom smislu je ono *nužno*. Međutim, čitano u kontekstu pripreme daljeg izlaganja, Aristotel pravi razliku između tog pojma nužnosti, nužnosti, recimo tako, evidentne činjenice i nužnosti *nastanka* same te činjenice. Kad nešto postoji onda ono nužno postoji, ali nije za sve što postoji bilo nužno da nastane. Iako treća rečenica iz gornjeg navoda nije najjasnija, ona dovoljno jasno upućuje u istom pravcu. U njoj se pravi razlika između *uslovnog* postojanja (da nešto, *kad/ako/hotan* postoji, nužno postoji), i *bezuslovnog /haplos/*, apsolutno nužnog postojanja.⁶ Argumentativna interpretacija bi možda mogla dalje teći tako što bi se tvrdilo da bi ono partikularno što može da bude predmet ljudskog promišljanja i delanja, ono što je „do nas“ (*eph' hemin*),

6 Bohenski ove dve vrste nužnosti naziva hipotetičkom i apsolutnom nužnošću. Bochenski, I. M., *Ancient Formal Logic*, Amsterdam 1968, p. 55.

moglo biti i drugačije i ono je uslovno nužno, dok bi ono što je van naše moći, bilo bezuslovno nužno.⁷

Aristotel dalje tvrdi da se isto razlikovanje može primeniti i na protivrečne iskaze. Najpre kaže da je „nužno da svaka stvar postoji ili ne postoji, da će biti ili da neće biti. Međutim, ako se ove alternative razmotre odvojeno, ne može se reći koja je od njih nužna. Hoću, na primer, da kažem: nužno je da sutra bude pomorska bitka, ili da ne bude, ili nije nužno da sutra bude pomorska bitka, kao što nije nužno ni da ne bude. Ali, nužno je da ona sutra bude ili ne bude.“ (19a 27-32) Ovo je ključno mesto celog Aristotelovog razmatranja u *De inter. 9*, i zato predstavlja osnovu skoro svih kasnijih interpretativnih rasprava, te zato i naslovi tih rasprava najčešće sadrže izraz „pomorska bitka“. Na njega ćemo se vratiti pošto izložimo i poslednji, zaključni fragment Aristotelovog teksta.

Na tom mestu Aristotel zaključuje: „Budući da su isto tako iskazi (*oi logoi*) istiniti kao stvari/činjenice (*hosper ta pragmata*), očigledno je da sve ono što je kontingentno (*hopoter etuhe*) dopušta i suprotnost. Nužno je da se tako ponaša i kontradikcija. To se događa kod onoga što ne postoji uvek i što nije uvek nepostojeće. Tada nužno jedan od dva kontradiktorna iskaza mora da bude istinit, a drugi lažan; ali ne ovaj ili onaj određeni iskaz, nego kontingentno (*hopoter etuhe*), i ako je jedan istinitiji/izvesniji od drugog (*mallon men alethe ten heteron*) on nije već sada (upravo sada; *ede*) istinit ili lažan.“ (19a 32-39)

Vratimo se sada prethodnim navodima. Dalje izlaganje zasniva se u osnovi na interpretaciji Aristotelovog teksta od 19a 27 do 19a 39. Aristotel tu nastoji da prirodnim jezikom objasni odnos između nužnosti i kontradiktornih disjunkcija o budućem stanju stvari. On se tu trudi da održi kontingentnost budućnosti, upravo zato da bi obezbedio „prostor“ za ono što danas nazivamo slobodom volje. Ako je sve nužno, ako čovek nije agens delovanja, odnosno, ako ne može da načini „sveže početke“, ako nema tzv. alternativnih mogućnosti, onda nema slobode volje, mi nismo izvorni agensi delovanja, te je svaki naš trud uzaludan – naše razmišljanje i delatnost su suvišni. Odgovornost, do koje je njemu posebno stalo, potpuno iščezava.

Aristotel misli da stvar ne stoji tako. Njegovo čvrsto uverenje je da mi razmišljamo, planiramo i delamo, da smo, bar kod onoga „što ne postoji uvek i što nije uvek nepostojeće“, agensi delovanja i da možemo učiniti i drugačije, a to se uopšte ne slaže sa posledicama stroge primene principa bivalencije i na kontradiktorne iskaze o budućnosti. Ova protivrečnost se mora razrešiti. To se mora dogoditi ili tako što će se ovo dvoje pomiriti ili tako što će se u nekom od njih pronaći greška. Pošto je ovde reč o nepomirljivoj protivrečnosti, i pošto on izražava čvrsto uverenje da mi premišljamo, planiramo i delamo, odnosno, da u osnovi imamo slobodnu volju, onda se greška verovatno krije u onom drugom.

Ali, on svoje uverenje o ljudskoj delatnosti ovde posebno ne obrazlaže, te izgleda da nekako smatra dovoljnim da će svoje stanovište učiniti sasvim prih-

7 Za razjašnjavanje osnove na kojoj počiva ovo Aristotelovo razlikovanje bi se možda mogla upotrebiti sholaštika razlika između tzv. *de re* nužnosti i *de dicto* nužnosti. Međutim, za sada nam izgleda da je u tekstu teško uočiti dovoljno osnova za transparentan paralelizam.

vatljivim ako opovrgne suprotstavljeno. Kako on to stanovište opovrgava? Duga je, i skoro neprekinuta, istorija interpretacije Aristotelovog rešenja. Ove interpretacije, i pored nekih pokušaja, ne mogu se istorijski locirati, odnosno, većina uočljivih ishoda intrpretacije prisutna je, generalno gledano, kroz skoro sve osnovne epohe njene istorije.

MekKim (McKim, V. R.), na primer, razlikuje standardnu i nestandardnu interpretaciju.⁸ Obično se smatra da Aristotel, kada je reč o kontradiktornim disjunktivnim iskazima o budućnosti, odbacuje važenje principa istinosne bivalencije, a podržava princip isključenja trećeg. MekKim, međutim, ne vidi da je ta razlika suštinska. On implicitno smatra da to ovde nije od značaja, pa prikaz onoga što on naziva standardnom interpretacijom oslanja na ključnu ulogu primene principa isključenja trećeg na iskaze o budućnosti.⁹ Po njemu je ovde reč o ograničenju principa isključenja trećeg (odnosno, principa bivalencije), te onda standardna interpretacija kaže da Aristotel zapravo tvrdi da je, ako uzmemo „ p “ kao simbol za neki singularni ili partkularni iskaz o budućem stanju stvari, održiva teza „istinito je da p ili $ne-p$ ($T [p \vee \neg p]$)“, ali to nije dovoljan uslov za tvrđenje teze „istinito je da p ili istinito je da $ne-p$ “ ($Tp \vee T\neg p$). Ako, shodno logičkom determinizmu, istinitost povlači nužnost stanja stvari koje se iskazuje, onda bismo ostali na stanovištu fatalizma i u pogledu budućnosti.

U ovoj interpretaciji¹⁰ se, prema MekKimu, kaže da Aristotel odbacuje tezu logičkog determinizma, koja, misli on, počiva na principu isključenja trećeg:

$$\text{VI.} \quad (Tp \vee T\neg p) \rightarrow (\Box p \vee \Box \neg p)$$

Ograničavajući važenje tog principa, oni misle da Aristotel, zapravo, zastupa tezu da:

$$\text{VII.} \quad T(p \vee \neg p) \rightarrow \Box(p \vee \neg p).$$

Oni koji, prema MekKimu spadaju u zastupnike nestandardne interpretacije¹¹ tvrde u osnovi da Aristotel ne ograničava važenje logičkih principa koje na drugim mestima brani – posebno ne principa isključenja trećeg ili principa bivalencije, koji je, kako misli MekKim, sa prvim „*closely related*“, ali nije samim tim i njemu suprotstavljen. Prema njima, Stagiranin uočava da logičko-deterministički argu-

8 McKim, V. R. Fatalism and the Future: Aristotle's Way out, *The Review of Metaphysics* 97, No. 1, 1971.

9 Hintika (Hintikka, J.), na primer, ne tvrdi samo da za to nema potvrda u tekstu, nego da ta distinkcija uopšte nije Aristotelova. Zato on misli da tu distinkciju treba ignorisati. Hintikka, J., *Time and Necessity, Studies in Aristotle's Theory of Modality*, Oxford 1973, p. 148.

10 Ovo gledište se po njemu zastupa u sledećim (navešćemo samo neke poznatije) interpretacijama: Quine, W. v. O., On a So-Called Paradox, *Mind* 62, 1953; Saunders, J. T., A Sea Fight Tomorrow?, *The Philosophical Review* 67, 1958; Bradley, R. D., Must the Future Be What Is Going to Be?, *Mind* 68, 1959. Pomenimo i dva najpoznatija istorijska prikaza logike u kojima se, po MekKimu to stanovište zastupa, a to su: Bochenski, I. M., *A History of Formal Logic*, Notre Dame 1961 i Kneale, M. and Kneale, W., *The Development of Logic*, Oxford 1962.

11 Ta interpretacija se izlaže, na primer, u: Butler, J. R., Aristotle's Sea Fight and Tree-Valued Logic, *The Philosophical Review* 64, 1955; Ascombe, G. E. M., Aristotle and the Sea Battle, *Mind* 65, 1955; Strang, C., Aristotle and the Sea Battle, *Mind* 69, 1960; Wolff, P., Truth, Futurity and Contingency, *Mind* 69, 1960.

ment dovodi do konfuzije po pitanju nužnosti. Dakle, te interpretacije počivaju na tvrdnji da se

VIII $\square (Tp \vee T \neg p)$

ne sme pomešati, niti da ono na bilo koji način implicira

IX. $\square Tp \vee \square T \neg p.$

U verovatno najobimnijem pokušaju da se obradi istorija i sistem interpretacije ovog Aristotelovog teksta¹², Gaskin (Gaskin, R.)¹³ razlikuje realističku, antirealističku i statističku interpretaciju. Po njemu se sve interpretacije slažu u tome da Aristotel nastoji da opovrgne neograničeni logički fatalizam.

On smatra da se ono što on naziva antirealističkom interpretacijom dobrim delom podudara sa onim što se ponekad zove tradicionalnom ili standardnom interpretacijom.¹⁴ Međutim, Gaskin, za razliku od MekKima, u ovoj interpretaciji vidi strogo i odlučujuće mesto razlikovanja principa bivalencije i principa isključenja trećeg. Po njemu, ova interpretacija počiva na gledištu, po kome Aristotel, suprotstavljajući se fatalizmu, zapravo ograničava važenje principa bivalencije za buduće kontingencije, dok misli da se kontingentnost disjunktivnih kontradiktornih iskaza o budućnosti može sačuvati tako što će se oni interpretirati u skladu sa principom isključenja trećeg. Prema Gaskinu, princip bivalencije je semantička teza koja tvrdi da je *svaki* smisleni, asertorički stav nužno *ili* istinit *ili* lažan, dok je princip isključenja trećeg sintaktička teza prema kojoj u kontradiktornom disjunktivnom iskazu o budućnosti mesto stava koji se dovodi u kontradikciju može biti supstituisano bilo kojim iskazom.

Izgleda kao da time, rezimirajući ona stanovišta koja smatra antirealističkim, Gaskin hoće da kaže da je, prema zastupnicima ove interpretacije, princip istinosne bivalencije, kada je reč o disjunktivnim kontradiktornim iskazima o budućnosti, ekskluzivan, odnosno isključujući, dok je princip isključenja trećeg, nasuprot svome nazivu, inkluzivan. Antirealisti misle da Aristotel prihvata zaključivanje od istine na nužnost, ali odbacuje potpuni fatalizam time što negiraju da su kontradiktorni disjunktivni iskazi o budućnosti istiniti ili lažni, odnosno da su, kao što u gornjem navodu i kaže, *već* istiniti ili lažni, već smatraju da je istinita cela disjunktija, i, prema tome, da je nužno istinita. Shodno tome, neki antirealisti misle da je Aristotelova pozicija takva da po njemu ovi iskazi nisu ni istiniti ni lažni, nego da

12 U tom pogledu sa njom je jedino uporediv pokušaj Doroteje Frede (Frede, D., *Aristoteles und die Seeschlacht*, Göttingen 1970).

13 Gaskin, R., *The Sea Battle and the Master Argument*, Berlin/New York 1995. Sažeto izlaganje ovih interpretacije nalazimo na pp. 12-17.

14 On u ovu antirealističku interpretaciju u osnovi ubraja iste radove koje navodi i MekKim, ali dodaje novije radove kao što su, na primer: Sorabji, R., *Necessity, Cause and Blame*, London 1980; Wieland, W., *Aristoteles und die Seeschlacht, Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* 2, 1979; kao i Krejgov istorijski pregled problema božijeg predznanja od Aristotela do Suareza (Craig, W., *The Problem of Divine Foreknowledge and Future Contingents from Aristotle to Suarez*, Leiden 1988).

oni imaju treću istinosnu vrednost.¹⁵ Čini se da se nije teško složiti sa Gaskinom da sam tekst ne daje mogućnost za tvrdnju treće istinosne vrednosti.

Prema realističkoj interpretaciji Aristotel se ne bavi restrikcijom ni principa bivalencije ni principa isključenja trećeg. On opovrgava fatalizam strogo praveći razliku između, s jedne strane, istinitosti ili lažnosti disjunktivnih kontradiktornih iskaza o budućnosti i, s druge strane, njihove nužnosti, dopuštajući prvo i odbacujući drugo. Prema realističkom gledištu Aristotel odbacuje fatalističko zaključivanje od istinitosti na nužnost. Preciznije rečeno, on odbacuje zaključivanje od nužnosti principa isključenja trećeg na nužnost disjunkata.¹⁶

U trećoj, statističkoj interpretaciji, koja, prema Gaskinu, pretpostavlja realističku, i predstavlja samo njenu razradu u određenom pravcu, tvrdi se da u Aristotelovom tekstu nije reč o vremenski određenom izražavanju, već se on koristi vremenski neodređenim rečenicama i to na jedan specifičan način. Naime, misle oni, da Aristotel u odgovoru fatalistima naglašava da je vremenski neodređena rečenica „Sutra će biti pomorska bitka“ kontingentna u tom smislu što je nekad istinita, a nekad lažna, pa zato nije nužna. Bila bi nužna ukoliko bi bila istinita za sva vremena.¹⁷

Na kraju, treba primetiti da se sve ove interpretacije, i pored svih razlika, koje donekle omogućava i ne previše transparentan Aristotelov tekst, slažu u tome da on u ovom tekstu nastoji da odbrani ono što se danas naziva libetarijanskim gledištem o slobodi volje. Oni se razlikuju u pogledu razumevanja Aristotelovih argumenata u prilog libetarijanizmu. Mada je argumentacija u osnovi logička, on kao da je tretira kumulativno, navodeći i argument tzv. folk psihologije, kao i neku vrstu transcendentno moralnog argumenta.

U poslednjem fragmentu teksta Aristotel samo rezimira raspravu konstatujući da je na osnovu prethodnog izlaganja „jasno da nije nužno da kod svake kontradikcije afirmacija i negacija jedna bude istinita a druga lažna. Jer, sa onim što ne postoji, ali može da postoji ili da ne postoji, nije kao sa onim što postoji, nego onako kako je rečeno.“ (19a 39 – 19b 4) Preciznije rečeno, sa onim što *još* ne postoji, nije kao sa onim što *već* postoji. Treba primetiti da Aristotel kontingentnu budućnost odobrava samo onome što ne postoji, ali *može* da postoji ili da ne postoji, ili, onome što „ne postoji uvek i nije uvek nepostojeće“, a ne svemu što će u budućnosti biti ili neće biti, a posebno ne onome što uvek postoji ili nikad ne postoji.

Filozofski fakultet, Beograd

15 Jedan od prvih filozofa koji svoju interpretaciju Aristotelovog teksta oslanja na ovu razliku je Jan Lukašijevič. Jezgrovit prikaz istorije koja je u poljskoj filozofskoj i logičkoj tradiciji dovela do Lukašijevičevog stanovišta, vidi u: Knjazev-Adamović, S., *Filozofski portreti*, Beograd 2005, str. 79-85.

16 U realističku interpretaciju Gaskin, pored ostalog, ubraja Anscombe, E., Aristotle and the Sea Battle, *Mind* 65, 1955. Williams, C., What is, necessarily is, when is, *Analysis* 40, 1980. On primećuje da se ono što on zove realističkom interpretacijom ponekad naziva nestandardnom interpretacijom.

17 Ovde spadaju pre svega Fine, G., Truth and Necessity in *De Interpretatione* 9, *History of Philosophy Quarterly* 1, 1984. i Hintikka, J., The Once and Future Sea Fight: Aristotle's Discussion of Future Contingents in *De Interpretatione* 9, u: *ibid*, *Time & Necessity*, Oxford 1973.

Literatura

Izvorna:

Aristotel, O tumačenju, u: Aristotel, *Organon*, Beograd 1970 (prev. K. Atanasijević).
Aristotelis Opera, Ex recensione Immanuel Bekkeri, Berolini apud W. De Gruyter et socius, MCMLX.

Sekundarna:

Anscombe, G. E. M., Aristotle and the Sea Battle, *Mind* 65, 1955.

Berčić, B. Fatalizam, *Theoria* 3-4/2000.

Bochenski, I. M., *Ancient Formal Logic*, Amsterdam 1968.

Bochenski, I. M., *A History of Formal Logic*, Notre Dame 1961.

Bradley, R. D., Must the Future Be What Is Going to Be?, *Mind* 68, 1959

Butler, J. R., Aristotle's Sea Fight and Tree-Valued Logic, *The Philosophical Review* 64, 1955.

Craig, W., *The Problem of Divine Foreknowledge and Futura Contingents from Aristotle to Suarez*, Leiden 1988.

Fine, G., Truth and Necessity in *De Interpretatione* 9, *History of Philosophy Quarterly* 1, 1984.

Frede, D., *Aristoteles und die Seeschlacht*, Göttingen 1970.

Gaskin, R., *The Sea Battle and the Master Argument*, Berlin/New York 1995.

Hegel, G. W. F., *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie I*, Werke in zwanzig Bänden Bd. 18, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1971.

Hintikka, J., *Time & Necessity*, Studies in Aristotle's Theory of Modality, Oxford 1973.

Kneale, M. and Kneale, W., *The Development of Logic*, Oxford 1962.

Knjazev-Adamović, S., *Filozofski portreti*, Beograd 2005.

McKim, V. R. Fatalism and the Future: Aristotle's Wey out, *The Review of Metaphysics* 97, No. 1, 1971.

Quine, W. v. O., On a So-Called Paradox, *Mind* 62, 1953.

Saunders, J. T., A Sea Fight Tomorrow?, *The Philosophical Review* 67, 1958.

Schlick, M., Das Kausalität in den gegenwärtigen Physik, *Naturwissenschaften* 19, 1931,

Sorabji, R., *Necessity, Cause and Blame*, London 1980.

Strang, C., Aristotle and the Sea Battle, *Mind* 69, 1960.

Wieland, W., Aristoteles und die Seeschlacht, *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* 2, 1979.

Williams, C., What is, necessarily is, when is, *Analysis* 40, 1980.

Wolff, P., Truth, Futurity and Contingency, *Mind* 69, 1960.

Drago Djurić

Aristotle: Necessity, Contingency, Freedom

(Summary)

In this article the author attempts to present Aristotle's argumentation against the universal fatalism, which is, in the view of fatalists, a necessary consequence of the universal application of the principle of bivalence to the contradictory propositions about the future state of affairs. This problem Aristotle examines in his *De Interpretatione* ch. 9, which is the main issue here. Presentation flows through three steps: 1. Aristotle's formulation of the problem, 2. Aristotle's presentation and criticism of the logical determinism and, finally, 3. Aristotle's libertarian solution of the problem. Author points out that through the history of interpretation of the problem there are different views. These views differ not only concerning the spirit of Aristotle's text or his final solution, but concerning the way in which he refuted the universal validity of the logical determinism and fatalism.

KEY WORDS: logical determinism, principle of bivalence, necessity, contingency, possibility, truth, freedom, future.